

ВІДОБРАЖЕННЯ СЕМАНТИЧНОЇ СТРУКТУРИ БАГАТОЗНАЧНИХ СЛІВ НА ФРАЗЕОЛОГІЧНОМУ РІВНІ

У статті на матеріалі англійської, німецької та української мов розглядається питання про характер відображення систем семантичних варіантів багатозначних слів-найменувань вогню в структурі окремо взятих фразем і фразеологічних угруповань зі спільним ключовим компонентом. Автори встановлюють загальні напрями смислового розвитку назв вогню у фразеологічному контексті і фрейм, визначальний для інтерпретації концепту *вогонь* у цьому контексті.

Ключові слова: фразема, внутрішня форма, смисловий розвиток, структура, семантика, багатозначність.

Завданням нашої розвідки є дослідження закономірностей відтворення семантики багатозначних слів у фразеологічному контексті. Конкретним об'єктом спостережень авторів виступає функціонування лексем англ. *fire*, нім. *Feuer* та укр. *вогонь* у ролі ключових компонентів фразеологічних словосполук. При цьому нас цікавитимуть фраземи ідіоматичного характеру, тобто такі, зміст яких, з одного боку, не є дослівною сумою значень їхніх лексичних і граматичних складників, а з другого, — їхній зміст є таким, що його можна логічним чином «вивести» зі значень цих складників¹. Крім ідіом, ми залучаємо до розгляду порівняльні звороти і прислів'я внаслідок притаманного їм образно-експресивного характеру. Говорячи про фразеологічний рівень / контекст, ми маємо на увазі два відмінні й водночас співвідносні типи мовних утворень: по-перше, внутрішню структуру окремо взятих фразем і, по-друге, семантичну структуру фразеологічних угруповань зі спільним лексичним компонентом або ж (особливо в разі міжмовного зіставлення) із синонімічними чи семантично спорідненими складниками. На наш погляд, аналіз функціонування лексем зі спільним значенням «вогонь» під таким кутом зору становить теоретичний інтерес одразу в кількох площинах. У плані змістової конкретики зазначених слів таке дослідження здатне поглибити уявлення про роль лексем на позначення горіння і, ширше, термічних процесів у мовній моделі світу, повніше висвітлити зміст концепту *вогонь* і його семіотико-модельний потенціал². У загальнотеоретичному розумінні,

¹ Згідно з В. М. Телія, для ідіом поряд із цілісністю номінації характерним є переосмислення їхнього лексико-граматичного складу (Телія В. Н. Фразеологізм // Лингвистический энциклопедический словарь. — М., 1990. — С. 559).

² Серед розвідок у цьому напрямі див., наприклад: *Верхотурова К. С.* Огонь в зеркале русского языка : Дис. ... канд. филол. наук. — Екатеринбург, 2009. — 213 с.; *Педченко Л. В.* Лексика вогню в говірках російської мови : Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — Х., 2000. — 20 с.; *Черныш Т. А.* Этимологические гнезда корней с исходным значением горения в славянских языках : Дис. ... канд. филол. наук. — К., 1985. — 234 с.; *Якушкина Е. И.* К реконструкции

з огляду на полісемантичність обраних для розгляду найменувань вогню, інтерес становлять закономірності, пов'язані з відображенням у фразеологічному контексті систем значень подібних лексем. Вартим уваги видається і пошук відповіді на питання про те, чи становлять сукупності фразем зі спільним ключовим лексичним (чи семантичним) компонентом системно організоване ціле, і якщо так, то якими є характер системної організації таких угруповань і роль ключових лексем (зокрема багатозначних) у їх структуруванні?

Розпочнемо з висвітлення того, як відображаються ті чи інші семантичні варіанти (семантими) назв вогню у значенні фразеологічних сполук. Спробуємо визначити, яким є той семантичний «внесок», що його робить найменування вогню у формування «глобального» змісту фраземи, інакше кажучи, яким є той компонент цілісного фразеологічного змісту, що передається безпосередньо цим найменуванням у його первинному чи певному вторинному смисловому різновиді. Загальною передумовою подібного завдання є композитивність значення словосполуки, а в разі її ідіоматичності — більша чи менша мотиваційна прозорість внутрішньої форми фраземи, що й дає нам можливість співвіднести ті чи інші компоненти її цілісного значення з тими чи іншими лексичними одиницями в її складі. У разі ж, коли ідіоматична фразема є мотиваційно непрозорою (якщо, скажімо, її мотивація є історично затемненою або ж і взагалі суто умовною), подібне членування цілісної фразеологічної семантики з метою виділення її відповідного компонента є, природно, ускладненим або й взагалі неможливим. Певні труднощі можуть також становити приклади, де ключова лексема входить до фраземи не автономно, а у складі меншого усталеного словосполучення. Окремий випадок тут становитимуть і вторинні переносні різновиди вживання полісемантичного фразеологізму.

Якщо ж ми змогли приписати ключовому слову фразеологічно пов'язане значення, то у свою чергу постає питання про те, чи можна простежити певні закономірності напрямків семантичного розвитку номінацій вогню у фразеологічному контексті, чи, навпаки, загальна картина, яку ми тут спостерігаємо, є гетерогенною.

Логічно вихідним пунктом у діапазоні можливих тут варіантів доцільно вважати приклади, коли первісна, вихідна семантика лексеми на позначення вогню відтворюється як така й на рівні структури значення фраземи, тобто коли семантика «вогню» і на цьому рівні означає вогонь (одразу зауважимо, що тут і деінде можливі амбівалентні, багатозначні приклади, які допускають множинну інтерпретацію, і тоді ми подаємо відповідну одиницю у кількох рубриках). Це стосується насамперед прислів'їв, де, бодай у їх первинному прочитанні, говориться саме про властивості вогню (тут і далі у випадку кількох варіантів фразеологічної одиниці подаємо лише один із них), напр.: англ. *fire and water are good servants, but bad masters* (АРФС³, 278), *the fire which lights (warms) us at a distance will burn us when near* (там же; в узагальненому значенні це прислів'я може означати: «все добре в міру»); укр. *огонь і вода добрі служити, але лихі панувати* (УІІІ, 458), *з водою та вогнем не жартуї, од злодія угли остануця, а од огню не зостануця й угли* (там же), *вогонь палить, вода студить* (ІІІ, 57), *вогонь не приятель, а водиця — сестриця* (там же, 58), *вогонь мстить, як його не шануєш* (там же).

структури праславянського лексико-семантичного поля // Славянское языкознание : XIV Междунар. съезд славистов. — М., 2008. — С. 554–575; Кодови словенских култура. — 2008. — Број 10. Ватра. — 308 с.

³ Список скорочень див у кінці статті.

Найменування вогню виступають у своєму вихідному дослівному значенні й у компаративних зворотах (і в еквівалентних їм випадках), де щось чи хтось зіставляється з вогнем (зокрема й тоді, коли відповідна лексема наявна у складі ширших сполук на позначення об'єкта порівняння). Це зіставлення виявляє досить широкий і навіть суперечливий спектр ознак: англ. *burn like fire* (АРФС, 277), *like a forest fire (like wild fire)* (там же, 278), *get on like a house on fire (afire)* (там же, 402), *as red as fire* (там же, 624); нім. *wie Feuer brennen* (WDGS, 2, 1271), *rot wie Feuer* (там же), *wie Feuer und Wasser sein* (DW, 1287); укр. *боятися (стерегтися) як вогню* (УРФС, 21, 180), *як вогонь з водою* (там же), *кинутися / накинутися як вогонь на суху соломку* (ЛІС «СУ» 1.05), *як (мов, неначе) вогню вхопити* (там же), *як у вогні* (там же), *як (мов, ніби і т. ін.) вогнем пече* (там же), *гарний як вогонь* (ССНП, 28), *гарячий мов вогонь* (там же), *сидить як на вогні* (там же, 29), *спалахнув як вогонь* (там же), *огонь не кляча* (УПП, 458), *хоч на вогні (вогнем) печи* (ЛІС «СУ» 1.05). Водночас, як обґрунтовано зазначають укладачі Фразеологічного словника української мови, семантичною рисою, спільною для колокацій такого типу, є «дуже, у великій мірі» (ФСУМ, 1, 141); отже, у структурі семантики «вогонь» ця риса виступає як профілююча.

Непереносне вживання демонструють і номінативні сполуки на позначення різновидів вогню, таких як нім. *olympisches Feuer* (WDGS, 2, 1272); укр. *мандрівний (блукаючий) вогонь* (УРФС, 102), *вічний вогонь* (УРФС 38). Але, крім того, серед проаналізованих номінативних фразеологічних утворень ми знаходимо й позначення не власне вогняних, а більш-менш подібних до вогню (чи й пов'язаних із ним у певний спосіб) матеріальних об'єктів і явищ, пор. англ. *Hermes' (St. Elmo's) fire* (АРФС, 278), *fires of heaven (heavenly fires)*, поет. «зірки» (там же), *fire and brimstone* (там же, 277) та *the fires of hell* — метонімічні позначення «геєни вогненної» (там же, 278) (перший вираз уживається і як лайка⁴ — БАРС, 1, 516)); нім. *bengalisches Feuer* (WW, 228), *griechisches Feuer* «засіб підпалювання, що застосовувався у старовину під час воєнних дій» (там же); укр. *огонь св'ятий (святий огонь)* «грим, блискавиця» (ГРП, 2, 625). Сюди ж віднесемо англ. *St. Anthony's fire* «бешпах» (БАРС, 1, 516) (згідно з коментарем, поданим у словнику В. Даля до рос. *Антонов огонь* «гангрена», вираз походить «від повальної смертоносною рожі XI ст., що її зцілювали мощі св. Антонія» (Даль, 1, 18)); пор. також назви міцних алкогольних напоїв: англ. *liquid fire* (БАРС, 1, 516) і *fire water* (АРФС, 799). Цікаво, що в останніх двох прикладах «вогонь» як мотиваційна риса підкреслює пекуче тактильне відчуття від напою, на відміну від набагато численніших випадків із царини словотвору, де номінація спиртних напоїв за допомогою одиниць термічної семантики мотиваційно ґрунтується на високотемпературній технології виготовлення горілчаних виробів, пор. укр. *горілка*, ч. *palinka*, англ. *brandy*, нім. *Branndwein*, лит. *degtinė* «горілка» (< *dėgti* «палити») й под.⁵

Натомість у структурі номінативних сполук англ. *sacred fire* (АРФС, 652), *Promethean fire* (АРФС, 279); укр. *Прометейів вогонь* (ЛІС «СУ» 1.05; УРФС, 159) (у разі їх переносного застосування) семантика вогню позначає позитивні

⁴ Як зазначає Л. О. Павловська, для лексем на позначення вогню типовим є їхнє використання у формулах, що виражають погане ставлення до адресата, натомість у формулах із доброзичливим змістом вони відсутні (Павловська Л. О. Вербальні формули побажань у різноструктурних мовах: прагмасемантичний і лінгвокультурний аспекти : Автореф. дис. ... канд. філол. наук.— К., 2009.— С. 8).

⁵ Черныш Т. А. Знач. праця.— С. 98–99; Черныш Т. О. Слов'янська лексика в історико-етимологічному висвітленні (гніздовий підхід).— К., 2003.— С. 405.

явища з протилежної, духовної сфери, такі як натхнення, ентузіазм, незгасне прагнення до досягнення високої та благородної мети. Як переносне узагальнене позначення піднесення, збудження як спільної риси різних емоційно-психічних станів функціонує семантика «вогонь» у структурах типу нім. *das Feuer der Liebe (des Hasses, des Zorns, der Begeisterung)* (WW, 228), *Feuer der Phantasie, Jugend* (WDGS, 2, 1272), паралелі яких наявні й у інших аналізованих нами мовах. Натомість дві інші фраземи на позначення збудженості й запалу — англ. *fire and fury* та нім. *Feuer und Flamme* — видаються двоїстими щодо семантики внутрішньої форми, оскільки всі наявні в них найменування вогню (у тому числі й нім. *Flamme*) можуть і самостійно позначати піднесені емоційно-афективні стани, причому таке вживання є для них узуальним.

Виступаючи у складі інших, зокрема предикативних і співвідносних із предикатами, ідіоматичних сполук, семантика «вогонь» має такі значення:

1. «Джерело інтенсивного деструктивного, головню негативного, але не завжди фізичного впливу»: англ. *a burnt child dreads the fire* (АРФС, 277), *a small fire is quickly trodden out* (БАРС, 1, 516), *play with fire* (LDEI, 114), *between two fires* (АРФС, 277), *put one's finger in the fire* (там же, 276), *put the fat to the fire* (там же, 264), *drive out fire with fire* (там же, 277), *pull smb's chestnuts out of the fire* (там же, 145), *out of the frying pan into the fire* (там же, 301), *heap coals of fire on smb's head* (там же, 157), *fire and sword* (OALDCE, 1, 321), *go through fire and water* (АУФС, 432), *pull (snatch) smb (smth.) out of the fire* (АРФС, 279), *a brand from (out of) the fire* (там же), *strike fire* (там же), *breathe fire* (там же, 278) (у семантиці аналізованих фразем, що позначають негативні міжособистісні стосунки, вороже ставлення людини до людини, вказівка на зовнішній, діяльнісний, а також «фізіономічний» вияв такого ставлення неминуче поєднується з указівкою на його емоційно-психічне підґрунтя); нім. *mit dem Feuer spielen* (НРФС, 176), *zwischen zwei Feuern stehen* (там же), *die Hand für j-n, für etw. ins Feuer legen* (НРФС, 255) (у цій фраземі, що передає високий ступінь довіри до кого-небудь, семантика *Feuer* є, так би мовити, багатшаровою, оскільки безпосередньо похідне від семантики «вогонь» значення «джерело небезпечного впливу» у свою чергу мотивує вираження семантичної риси «високий ступінь»), *jmdm. Feuer geben* «висварити когось» (Multilex 2.0) (тут можна вбачати переосмислення первинного фразеологічного значення «дати прикурити», пор. аналогічну фразему укр. *дати комусь прикурити* з переносним значенням «висварити; завдати поразки» (ЛІС «СУ» 1.05), а також ужитий одним із героїв «Тронки» О. Гончара вираз із протилежним смисловим розвитком *дати в зуби, щоб дим пішов* «дати закурити»), *für j-n durchs Feuer gehen* (НРФС, 176), *in allen Feuern gehärtet sein* (там же), *Öl ins Feuer gießen* (там же, 427), *die Kastanien aus dem Feuer holen* (там же, 316), *gegen j-n mit Feuer und Schwert vorgehen* (там же, 176), *gebranntes Kind scheut das Feuer* (там же, 321), *das Feuer, das mich nicht brennt, lösche ich nicht* (НПП, 25), *aus einem Funken wird oft ein groß Feuer* (там же), *ein Funken Feuer noch so klein, er äschert ganze Städte ein* (там же, 27); укр. *з малої іскри великий вогонь буває* (УПП, 197), *правда не втоне у воді, не згорить у вогні* (УРФС, 154), *гратися з вогнем* (ЛІС «СУ» 1.05), *не клади в огонь пальця* (ПП, 58), *гаси вогонь, поки не розгорівся* (ПП, 58), *підливати масла у вогонь* (ЛІС «СУ» 1.05), *вогонь вогнем не загасиш* (ПП, 57), *криком вогню не вгасиш* (там же, 59), *вогонь соломину любить до загину* (там же, 58), *в сіні вогню не сховаєш* (ААПП, 70), *з вогню в полум'я* (ЛІС «СУ» 1.05), *між двома вогнями* (УРФС, 104), *вогнем і мечем* (ЛІС «СУ» 1.05), *аж вогню давати (кресати)* (там же), *в вогонь і (в) воду* (там же), *пройти вогонь і воду* (там же), *хай воно ясним вогнем горить* (там же), *без вогню варити*

(там же), *з-за огню би вкрав* (ПП, 58), *в огні випробовують золото / в огні залізо сталиться* (там же), *огонь ті там сьвітлий знає* (ГРП, 2 625) (з коментарем укладача: «'огонь' у поговірках і прокляттях дуже часто персоніфікується і звичайно в значінню неприяним, ворожим чоловікови, хоч і має епітет 'святий'» — там же).

Зазначимо, що наявна у змісті семантими «вогонь» ознака «деструктивний» протиставлена ознаці «конструктивний» (тобто «спрямований на створення чи вдосконалення нового об'єкта»). Це протиставлення слід відрізнити від іншої опозиції, також релевантної для опису семантичного відображення позначень вогню на рівні цілісної фразеологічної семантики, а саме «позитивно / негативно оцінюваний» (суб'єктом оцінки взагалі є суб'єкт мовлення). Так, у випадку біблійного за своєю генезою виразу *heap coals of fire on smb's head* «присоромити кого-небудь», що виступає в Старому (Притчі, 25, 21–22) й Новому (Послання св. ап. Павла до римлян, 12, 20) Заповітах (пор.: «*If thine enemy be hungry, give him bread to eat, and if he be thirsty, give him water to drink. For thou shalt heap coals of fire upon his head, and the LORD shall reward thee*». — The Holy Bible / Authorized King James Version), деструктивний вплив спрямований на погане в людській душі, через це і він, і його наслідки є позитивними. У фразеологізмі англ. *drive out (fight) fire with fire* (що його можна перефразувати «мінус на мінус дає плюс») та протилежному за змістом прислів'ї укр. *вогонь вознем не загасиш* стверджується і, відповідно, заперечується, що ефективним і позитивним засобом боротьби з деструктивною й негативною силою є теж деструктивна сила. У фраземах укр. *в огні випробовують золото / в огні залізо сталиться* говориться про те, що піддаючи позитивний об'єкт впливові деструктивної, але позитивної за намірами сили, ми отримуємо позитивний результат.

2. «Цілеспрямована ефективна (і здебільшого позитивно оцінювана) конструктивна діяльність»: англ. *on the fire* (АРФС, 279), *not set the Thames / the world on fire* (АРФС, 279), *have many irons in the fire* (там же, 411), *keep the home fires burning* (там же, 278); нім. *mehrere Eisen im Feuer haben* (НРФС, 149), *sein Süppchen am Feuer anderer kochen* (там же, 176); укр. *ні вогню, ні полум'я — тільки дим* (ПП, 59), *огонь 'д огневи присувати* — «непотрібна робота» (ГРП, 2, 625), *огонь му в руках* (там же, 626), *добре класти огонь, як готова колода* (там же, 625), *при чужім огни свій горнець гріє* (там же, 627).

Цю енантіосемію слова *fire* у фразеологічному контексті можна зіставити з уже згаданими прислів'ями, що представляють вогонь як джерело амбівалентного впливу, тобто як стихію, дія якої може давати і позитивний, і негативний результат: *the fire which lights (warms) us at a distance will burn us when near, fire and water are good servants, but bad masters*; укр. *огонь і вода добрі служити, але лихі панувати*. Натомість у поширених прислів'ях типу англ. *there is no smoke without fire* (АУФС, 939); нім. *wo Rauch ist, da ist auch Feuer* (Multilex 2.0); укр. *диму без вогню не буває* (УРФС, 50) вогонь образно інтерпретується як узагальнений символ результативної дії.

3. «(Головно позитивний) інтенсифікуючий вплив на людину, її дії та психіку»: англ. *build (light) a fire under smb* (АРФС, 277), *where is the fire?* (там же, 279); нім. *Feuer hinter etw. Machen* (НРФС, 176), *jmdm. Feuer unter d. Frack (Schwanz, Hintern, Füße) machen* (WDGS, 1272, Multilex 2.0); укр. *ніддати вогню* (ЛІС «СУ» 1.05). Як видно із прикладів, джерело такого впливу виступає поза своїм об'єктом, конкретизуючись як людина, що спонукає іншу людину до активної діяльності, або як певна матеріальна причина активності. Такі приклади

видаються дещо амбівалентними у плані мотивації: збігаючись у витлумаченні вогню як джерела термічного впливу і, відповідно, прискорення (інтенсифікації) як наслідку такого впливу, вони допускають різну інтерпретацію, пов'язану з істотно відмінним характером дії вогню як рушія на живу істоту й на механізм.

4. Але численнішими є фраземи, де позначуваний назвою вогню чинник такого впливу на поведінку й вигляд людини локалізується безпосередньо в ній самій і інтерпретується як «пристрасть, натхнення, збудження, енергійність, заповзятливість», пор. англ. *a fire in the blood* (АРФС, 278), *full of bush fire* (там же), *a ball of fire* (там же, 62), *fire in one's belly* (LDCE, 597), *on fire* (DAS, 279); нім. *bei jmdm. ist (gleich) Feuer im Dach (leicht)* (WDGS, 1271), *Feuer fangen*, перен. «загорітися пристрасно, загорітися цікавістю; 2. (легко) закохуватися; спалахнути коханням» (НРФС, 175, WW, 228), *das Feuer schüren*, перен. «розпалювати пристрасно; підтримувати цікавість до якоїсь діяльності» (НРФС, 176). Таким чином, виступаючи як ономасіологічне підґрунтя для позначення душевних станів, семантика «вогонь» у своєму вторинному ідіоматичному застосуванні виявляє зв'язок і зі сферою емоційно-афективної семантики, й узагалі семантики, пов'язаної з внутрішніми, ментальними характеристиками людини.

5. «Болісні, неприємні відчуття, пов'язані з патологічним, хворобливим станом, зокрема з високою температурою»: англ. *on fire* (LDCE, 597) (пор. також уже згадані англійські назви гангрени та горілчаних напоїв); укр. *вогнем горіти* (ЛІС «СУ» 1.05), *паліти вогнем*, *палити вогнем*, *палити(ся) вогнем* (там же).

Таким чином, узагальнюючи наведені дефініції, можна стверджувати, що семантика «вогонь» у фразеологічному контексті виступає або ж тотожною самій собі, або ж як засіб вираження такого впливу, загальним наслідком якого є вихід об'єкта цього впливу з його нормального стану.

Аналіз фразем із ключовим компонентом-найменуванням вогню показав також, що іншим семантичним варіантом цих найменувань, який може бути присутнім у внутрішньофразеологічному контексті, є семантика «ведення вогню, стріляння з вогнепальної зброї». Функціонування цього значення у внутрішній формі фразем характеризується тим, що воно там відтворюється лише непрямим чином, і його відображення на рівні цілісного, «поверхневого» фразеологічного значення зводиться, наскільки можна судити, до двох типів, уже встановлених стосовно семантики «вогонь». Першим із них є «джерело інтенсивного деструктивного (і головню негативного) впливу», причому це джерело виступає у сфері міжособистісних стосунків: англ. *come under fire* (LDCE, 597), *under fire* (АРФС, 279), *open fire* (там же), *direct one's fire against* (там же, 277), *draw fire from smb (upon oneself)* (там же), *stand fire* (там же, 279), *running fire* (там же), *baptism of fire* (там же, 64–65), *fire a shot across the bows* (CDO), *in the line of fire* (LDEL, 199); нім. перен. *unter Feuer nehmen* (Multilex 2.0), *jmdn. ins Feuer schicken* «посилати когось на фронт, на боротьбу» (DW, 1287) (згадаємо тут і переносно вживане *die Feuertaufe erhalten* (НРФС, 176)); укр. *вести вогонь* (УРФС, 28), *відкривати вогонь* (там же, 36), *прийняти на себе вогонь* (ЛІС «СУ» 1.05), *вікликати / викликали вогонь на себе* (там же, УРФС, 30).

Кількісно менш представленим і мовно обмеженим є тип «цілеспрямована ефективна (й позитивно оцінювана) діяльність», причому в цілому йдеться про (при)зупинення здійснення такої діяльності): англ. *miss fire* (АРФС, 279), *hang fire* (там же, 278), *hold (one's) fire* (там же).

Зменшувальна форма укр. *вогник* «світло, освітлення в оселі» передає затишок, приязну атмосферу: *на вогник* (ЛІС «СУ» 1.05).

Отже, аналіз того, як відображуються системи лексико-семантичних варіантів слів-найменувань вогню на фразеологічному рівні, засвідчив, що це відображення є передусім різним за своїм характером і може бути прямим (у разі точного, дослівного відтворення одного зі словникових значень ключової лексики) або ж переносним (якщо те чи інше зі словникових значень відтворюється у вигляді нового, фразеологічно зв'язаного похідного варіанта). Водночас відтворення сукупності семантичних варіантів ключового слова у фраземах окремо взятої мови є нерівномірним і навіть вибірковим: так, наприклад, серед українських фразем зі словом *вогонь* найбільш представленою є семантика «вогонь, полум'я, горіння», а також, хоча й далеко обмеженіше, семантика «ведення вогню», натомість інші значення цієї лексики, такі як «вогнище», «піднесення, натхнення; пристрасть, запал; про того, хто має дуже енергійну, запальну вдачу», «світло сонця, освітлювальних приладів; (перен.) блиск очей, що звичайно відображає якийсь внутрішній стан людини», «жар, підвищена температура тіла» (пор. СУМ, 2, 715–716) у фразеологічному контексті або ж відсутні, або ж, якщо і наявні в ньому, то як приклади явно периферійного і, крім того, амбівалентного характеру. Зокрема, це стосується фразеологізмів із значенням тілесного жару: *вогнем горіти* «1. дуже червоніти (про обличчя); 2. мати високу температуру тіла, відчувати жар», (*аж*) *пашіти вогнем* «бути дуже розгараєлим, рум'яним і т. ін. через сильне збудження, хвилювання тощо», *палити вогнем* «1. викликати жар, значне підвищення температури тіла (про хворобу); 2. завдавати моральних страждань; дуже мучити», *палити(ся) вогнем* «дуже непокоїтися, страждати від чогось; виражати сильні почуття (про очі, погляд і т. ін.)». Є підстави вважати, що в контексті цих фразем семантика іменника *вогонь* не просто відтворює його узуальний лексико-семантичний варіант «жар, підвищена температура тіла», а скоріше становить живу фразеологічно пов'язану метафору, у якій, поряд із вторинним переносним змістом, чітко прозирає її образно-смісловне твірне підґрунтя. Двозначність таких прикладів зумовлена й тим, що афективні стани, як правило, отримують зовнішнє «фізіономічне» вираження (таке, як розпашілість, рум'янець, блиск очей), а також і тим, що тілесні ознаки афекту й патогенних соматичних станів реально виступають як співвідносні, пор. також компаративні звороти: *спалахнув як вогонь* «1. раптово почервонів; 2. раптово пройнявся якимось сильним почуттям» (СНП, 29; наскільки можна судити, ця фразема виступає головно з негативною конотацією), *як вогнем пече* «хто-небудь дуже страждає морально; хтось занепокоєний чимось» (ІЛС «СУ» 1.05), *як у вогні* «у нестерпних фізичних або моральних муках» (там же). Через це семантика подібних фразеологізмів може отримувати множинну мотивацію шляхом різного витлумачення ключового слова на позначення вогню, але результат таких витлумачень передається формально тотожним чином.

З іншого боку, у міжмовному плані тут, як ми бачили, виявляються певні спільні тенденції: фразеотворчу активність у всіх трьох зіставлених мовах виявляють саме семантика «вогонь, полум'я» і «ведення вогню», частково збігаючись і в плані вираження вторинних значень.

Тепер, із урахуванням отриманих нами відомостей, ми можемо перейти до питання про цілісну характеристику угруповання фразем зі спільним ключовим словом на позначення вогню. Така характеристика має певні риси ідеографічного підходу, який відіграє істотну роль у сучасних фразеологічних студіях⁶. Про-

⁶ Див.: *Телия В. М.* Знач. праця.— С. 154–175; *Прадід Ю. Ф.* Фразеологічна ідеографія (проблематика досліджень).— К. ; Сімферополь, 2007.— 252 с.

те об'єктом ідеографічного висвітлення виступають масиви мовного матеріалу, відібрані за спільною для них узагальнено-тематичною рисою, яка об'єднує відповідні одиниці на рівні їхнього «поверхневого» значення або ж принаймні на рівні внутрішньої форми⁷. Натомість ми маємо справу з угрупованнями фразеологізмів, які сформувалися навколо спільного для них «кристалізаційного центру» — ключової лексичної одиниці зі значенням «вогонь», і це дає підстави розглядати такі групи фразем як об'єднані ще й за ознакою спільного походження. Коли ж, як у нашому випадку, ідеться і про міжмовне зіставлення, підставою для нього є спільне вихідне значення ключових лексем, а відповідні угруповання можна розглядати як семантично споріднені. У кожному разі тут не застосовується класифікаційна логіко-поняттєва схема, взята «ззовні»⁸, наприклад із вторинних щодо мови семіотичних систем, таких як та чи інша галузь науки⁹. Характер семантичної організації тут має бути суттєво іншим і, крім того, встановленим безпосередньо з досліджуваного мовного матеріалу. Зокрема, наявність тих чи інших семантичних категорій, які об'єднують фразеологічні угруповання на рівні «поверхневої» семантики, може бути тут лише вторинною рисою, похідною від первинної (якою є наявність спільного вихідного елемента) і в цьому сенсі генетично зумовленою; крім того, ця наявність вторинного «спільного знаменника» на рівні цілісного значення має бути встановлена і доведена мовним фактажем, який справляє враження різноманітності й навіть гетерогенності.

Справді, у плані семантичного структурування аналізованих нами груп фразем має значення їхній поділ на предикативні (основний масив) і номінативні (нечисленна периферія). Рисою, спільною для цілісної семантики переважної більшості перших із них, може вважатися позначення певної ситуації, диференційованої за ознакою «характер результативного впливу». Цей вплив може бути конструктивним і деструктивним, і саме це протиставлення є визначальним для семантичної структури аналізованого угруповання, охоплюючи переважну більшість фразеологічних одиниць, які входять до нього. При цьому кількісно переважають ті з них, у яких ідеться про деструктивний вплив (такі як укр. *з вогню в полум'я*; *вогнем пече*), що дає підставу розглядати це протиставлення як привативне, а фраземи із значенням конструктивного впливу (англ. *many irons in fire*) — як маркований (за ознакою меншої чисельності) член цієї привативної кореляції. У прислів'ях на зразок укр. *диму без вогню не буває* зазначене протиставлення нейтралізується, узагальнюючись як логічне відношення причинно-наслідкового характеру.

У структурі представленої в аналізованих фраземах ситуації результативного впливу, крім цього центрального для неї семантичного компонента, виділяються ще й інші її складники. Ця ситуація практично завжди в той чи інший спосіб пов'язана з людиною, стосується її зв'язків з оточенням, у якому вона існує, у тому числі і з іншими людьми. Через це майже неодмінним, хоч і здебільшого ім-

⁷ Див., наприклад: *Yarova I. Ideografski opis slovenske somatske frazeologije kot reprezentacija fragmenta slovenske jezikovne slike sveta // 45. seminar slovenskega jezika, literature i culture : Telo v slovenskem jeziku, literaturi i kulturi, 22.6–19.07.2009: zb. predavanj.— Ljubljana, 2009.— S. 193–196.*

⁸ Про зовнішні джерела ідеографічної класифікації див.: *Караулов Ю. Н. Общая и русская идеография. — М., 1981. — С. 58.*

⁹ Наприклад, у працях М. В. Пасюківської, присвячених польським фразеологізмам із назвами тварин, використовується, поряд із власне лінгвістичною, систематика, прийнята в сучасній зоології (див.: *Пасюківська М. В. Зоонімична лексика в польській фразеології: склад, семантика, функції : Автореф. дис. ... канд. філол. наук.— К., 2009.— 16 с.*

пліцитним семантичним складником цієї ситуації є «людина (люди)». Так, приклади, які ілюструють уживання фраземи з *вогню* (рідше *із жару*) (*та*) в *полум'я* «з однієї неприємності в іншу, ще гіршу», не залишають сумніву, що мова йде про людину, хоча потрапити в таку ситуацію може будь-яка жива істота чи, скажімо, автономно діючий механізм: «— Ой, гляди! Коли б ти не попала з огню та в полум'я!..» (Панас Мирний), «— Випаде ж людині така доля — вічно стрибати з вогню та в полум'я. Правда, досі Андрієві щастило» (Я. Стецюк), «З вогню він потрапив у полум'я. Втівав з баржі, щоб не бути розстріляним у Ванні, і ось примандрував сам до цього проклятого Ванну» (П. Загребельний), «Недавно на другій женився, Та, бач, в рахунку помилився. Із жару в полум'я попав» (І. Котляревський) (ФСУМ, 1, 140).

Із наведених ілюстрацій також видно, що людина є в них об'єктом (деструктивного) впливу. Це, однак, буває не завжди: скажімо, у паремійній фраземі англ. *a small fire is quickly trodden out* «людина» виступає вже як суб'єкт деструктивного впливу (об'єктом знищення тут є узагальнене, неконкретизоване джерело аналогічного впливу). До того ж із погляду аналізованих фразем сама «людина» може бути водночас і об'єктом, і суб'єктом результативного деструктивного впливу, пор. фразеологізми, вмотивовані семантикою стріляння з вогнепальної зброї. Далеко рідше міжособистісні стосунки мають у них конструктивний характер, пор. англ. *build a fire under smb* чи укр. *піддати вогню*.

Крім «людини», у структурі ситуації результативного впливу може виступати також «вогню», що зображується як джерело й навіть суб'єкт деструктивних дій, спрямованих на людину та середовище її існування; значно рідше «вогню» є джерелом чи інструментом конструктивного впливу. Але таке джерело часто не конкретизується саме як вогню, а виступає як «щось неконкретизоване (узагальнене) й небезпечне».

Підсумовуючи сказане, можна стверджувати, що визначальним для сукупності «вогневих» фразем є фрейм, який включає, як свій основний компонент, диференційовану за ознакою «конструктивність / деструктивність» інтенсивну результативну дію і такі співвідносні з нею компоненти, як «людина», «вогню» і «джерело небезпечного впливу». На нашу думку, в цьому фреймі відбилося концептуальне осмислення вогню як природного явища, тісно пов'язаного з людським існуванням, передусім у ролі адаптованого культурою технологічного засобу, що, однак, не заважає тому, що в оцінці вогню людиною деструктивний аспект переважає над конструктивним.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

| | |
|---------------|---|
| ААПШ | — Дубенко О. Ю. Англо-американські прислів'я та приказки.— Вінниця, 2004.— 416 с. |
| АРФС | — Куни А. В. Англо-русский фразеологический словарь.— М., 1984.— 944 с. |
| АУФС | — Баранцев К. Т. Англо-український фразеологічний словник.— К., 1969.— 1052 с. |
| БАРС | — Большой англо-русский словарь.— М., 1972.— Т. 1–2. |
| ГРП | — Галицько-руські приповідки : У 3 т. / Зібрав, упорядкував і пояснив др. Іван Франко.— Л., 2006.— Т. 1–3. |
| ЛІС «СУ» 1.05 | — Інтегрована лексикографічна система «Словники України», версія 1.05. Інститут мовно-інформаційних досліджень НАН України.— К., 2001–2005. |
| НІШ | — Німецькі прислів'я та приказки / Упоряд. Н. М. Демедюк.— К., 1973.— 102 с. |

- НРФС — *Бинович Л. Э., Гришин Н. Н.* Немецко-русский фразеологический словарь.— М., 1975.— 656 с.
- ПП — *Прислів'я та приказки : Природа. Господарська діяльність людини.*— К., 1989.— 480 с.
- ССНП — *Юрченко О. С., Івченко І. О.* Словник стійких народних порівнянь.— Х., 1993.— 176 с.
- СУМ — *Словник української мови : В 11 т.*— К., 1970–1980.
- УПП — *Українські приказки, прислів'я і таке інше / Уклад М. Номис.*— К., 1993.— 768 с.
- УРФС — *Олійник І. С., Сидоренко М. М.* Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник.— К., 1978.— 447 с.
- ФСУМ — *Фразеологічний словник української мови.*— К., 1993.— Кн. 1–2.
- DAS — *Spears R. A.* Dictionary of American Slang.— Lincolnwood, Ill., 1991.— 528 p.
- DW — *Wahrig G.* Deutsches Wörterbuch.— S. 1., 1981.— 4356 s.
- LDCE — *Longman Dictionary of Contemporary English.*— Harlow, 2003.— 1949 p.
- LDEI — *Longman Dictionary of English Idioms.*— Harlow, 1979.— 387 p.
- Multilex 2.0 — *Немецко-русский электронный словарь МультиЛекс.*— ЗАО Медиа-Лингва, 1998.
- OALDCE — *Hornby A. S., Cowie A. P.* Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English.— Moscow, 1982.— V. 1–2.
- WDGS — *Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache.*— Berlin, 1973–1980.— Bd 1–5.
- WW — *Wörter und Wendungen. Wörterbuch zum deutschen Sprachgebrauch.*— Leipzig, 1972.— 818 s.

S. S. YERMOLENKO, Y. V. BECHKO

THE REFLECTION OF SEMANTIC STRUCTURE OF POLYSEMOUS WORDS DENOTING FIRE AT PHRASEOLOGICAL LEVEL

The authors discuss, with reference to English, German and Ukrainian, the question of how the system of meanings of polysemantic words denoting fire is reflected in the structure of individual idiomatic set phrases as well as groups of such phrases sharing the common key lexical component. They establish general trends of sense development of the names of fire in phraseological context as well as the frame determining the interpretation of the concept FIRE in such context.

Keywords: set phrase, inner form, key lexical component, sense development, structure, sense, polysemy.